

*Саргашкаев Э.А.*

**КЫРГЫЗ ЭЛИНДЕГИ ЭЧКИ ЫЛАНДАРЫН ДАРЫЛООНУН  
САЛТТУУ ЫКМАЛАРЫ**

*Саргашкаев Э.А.*

**ТРАДИЦИОННЫЕ СПОСОБЫ ЛЕЧЕНИЯ БОЛЕЗНЕЙ КОЗ  
КЫРГЫЗСКОГО НАРОДА**

*E.A. Sargashkaev*

**ON TRADITIONAL METHODS OF TREATMENT KYRGYZ  
DISEASES GOATS**

УДК: 101.12 (575.13)

*Макалада эчки ыланларын дарылоонун салттуу ыкмалары сөз кылынат.*

*В статье говорится о традиционных приемах лечения болезней коз.*

*The article refers to the traditional methods of treatment of diseases of goats.*

**Эчкинин какачы** – эчкиде дайыма кездеше турган тери оорусу. Малчылар өтө какачтаган эчкилерди эрте жазда тыбытын тарап, кээде кыркып салышкан. Кыркылган эчкилердин какачы акырындык менен жаан-чачындын суусу менен жуулуп жоголгон.

**Котур** – котур эчкилердин арасында эн бир жугуштуу илдет болуп саналат. Эгер котур болгон малды убаганда дарылабаса, мал чыгымга учурайт. Котур, котур жана сынма котур болуп экиге бөлүнөт. Илгери котур менен ооруган малдардын ээлери, мал-салы менен айылдан алыс барып олтурукташкан. Котур өтө жугуштуу болгондуктан кайберен жапайы тоо эчки-текелери дагы, котур болгондорун, өз үйрөлөрүнөн бөлүп ташташат. Котурду ар түрдүү ыкма менен дарылашкан. Мисалы, шар аккан муздак сууну кечиришкен, мында малдын оорусу шар аккан суу менен жуулуп чыгып кеткен. Дагы бир ыкмасы кадимки эле азыркы шартта дарычылык катары пайдаланып жүргөн эрменди жана алабатаны аябай ачуусу чыкканча сууга кайнатып, котур болгон малды ага салышкан. Кыргыздар котурду кой короолорундагы малдын сийдик-богунан жаралган чыланы сууга эзип, котур болгон кой-эчкилерди, даярдалган чыла суусуна салуу менен дагы дарылашкан. Андан соң мал оорудан айыгып кадимки абалына келген.

**Каражама** – (ооз жара). Бул дарт эчкилердин оозунан кармаган оору. Мында тиштин түптөрү, үстүңкү бүйлөсү ириңдеп жараланып кетет. Аны, атайын даярдалган куургучту пайдаланып, кара туз кээде көкташтын тундурмасы менен жуушкан. Мал мындай оору менен ооруганда оттой албай, чөп жей албай жатып калат, эгер күчөп кетсе, өлүмгө учурайт. Бул оорунун алдын алуу максатында, малчылар малдарын табыгый туздуу-шорлуу жерлерге жайышкан. Кыргыздар

*каражама* малдын оозун жаралантып жей турган мите курт экенин билишкен. Эл оозунда, бирөөнүн оозунан жаман сөз чыккан убактарда, айтылып жүргөн “Оозунду каражама жегир” деген каргыш сөз ушундан улам калган.

- Ооздогу, тилдеги жана эриндердин ички беттериндеги майда жаралардагы картты жыгачтан же табылгыдан калемченин жардамы менен сыйрышат жана ысык сүт менен сүртүшөт.

- Карандыздын тамырынын кайнатмасын ооруган малга суунун ордуна беришет. Бир эле убакта карандыздын тамырын тоют менен аралаштырып оорулуу малга беришет.

- Ооруп калган 3-4 айлык козуларга суурдун майын берүү сунуш кылынат. Бул үчүн майды кайнатып анан муздатышат. Оорулуу малга күнүнө бир жолудан 1-2 чай кашыктан толук айыгып кеткенге чейин беришет.

- Козунун тумшугун күйүп калбагыдай кылып ысытылган майга же сүткө салышат.

- Ысык жыгач чөмүч же кашык менен ооздогу жараларды күйгүзүшөт.

- Чүпөрөккө оролгон ысык тузду ооруган жерге басышат. Ооруган жерди туз менен жуушат.

**Карасан** – адаттагыдай эле бул оору менен кой-эчкилер ооруйт. Бул оору абдан жугуштуу оору болуп саналат. Карасан болгон малды башка малга жукпашы үчүн 3-4 метр терендикте ангек казып көөмп салышкан. Убагында бул ооруга эч кандай чара көрө алышкан эмес.

**Чүчкүрүк** – чүчкүрүк дарты адам баласынын грипп сыяктуу оорусу. Чүчкүрүк болгондо малды караңгы туюк кепеге камап, арча, чекенде түтөтүшүп, ысырыктап чүчкүртүшкөн. Ошондо койлор түтүндөн дем алып аябай каттуу чүчкүрүп, бардык кеселдери ошону менен чыккан. Дагы бир ыкмасы кадимки эле кара тузду эритип, кой-эчкилердин мурдуларына куюшкан.

**Эчки бити** – эчки биттегенде же кене басканда *арчаны* же *чекендини* өрттөп күлүн себишкен. Ошондо эчкинин денесиндеги биттер жана кенелер жок болгон.

**Муун аксак** – эчкилердин мууну аксап, төрт аягын ала албай жыгылып, баса албай калганда *меңдумананын* уругун бирдей ченемде жети күн үзбөй беришкен.

**Сынык** – эчкинин буту сынганда *шакшак* коюп таңышкан. Шакшакка жалпак жонулган ичке *жыгач*, *кийиз* жана жип *шоона* колдонулган. Майда малдын сыныгын шакшактап таңууну, кыргыздарда дээрлик малчылардын бардыгы өздөштүрүшкөн.

**Көздү ак чел басуу** – эчкинин дагы бир илдети көзүн ак чел басып көзү көрбөй калат. Кыргыздарда бул ооруну дарылоо ыкмасы катары *элдик операция* колдонулган. Жип сапталган учуктуу ийне менен акырын көзүн каптап турган ак челди, акырын илип бери тартып алып кесип салышкан. Мындан сырткары кой-эчкилер таптакыр көрбөй калганда, сокур болгондо кантты жыгачтын, отундун күлү менен кошуп чайнап көзүнө бүркүп айыктырышкан.

Эчки көбүнчө эгиздеп, кээде үч же төрт улак тууп төлдөйт. Ошондуктан эчки бат көбөйө турган мал катары белгилүү. Эчкинин сүтү майлуу арбын, жейиндүү мөөн эмчек болуп, улактарын эмизип тойгузуп, ээрчитип чоңойтот. Кыргыздар эчкинин улактарын *көгөөндөп* байлап, саап, сүтүнөн *айран* уютуп, *жуурат* жасашкан. Эчкинин сүтүнүн адам баласына жагымдуу касиеттерден турарын мурдатан эле билишип, багуусу начар болуп убагында баспаган, тежемел бөбөктөргө дагы эчкинин сүтүн берип багышкан.

Башка малдар катары эле эчкилерде дагы, өз улактарын эмизбей **жериген ылаң** кездешет. Өз баласын жериген малды дарылап-эмдөө максатында атайын дары колдонулбастан, элдик тажрыйбада атайын ырым-жырымдар колдонулган. Эчки өз улагын жериген убактарда же башка улакты телүү үчүн, кичинекей улакты жаңы тууган эчкинин чычаңынын астына сүйкөп, андан соң эчкинин башынан айлантып, мурдуна жыттатып, жалатышкан. Эчки жытыгып, телиген улактын жытын кабыл алышы үчүн, кээде улактын жонуна туз же талкан сүйкөп эчкиге таткандырып, улакты дайыма эчкинин жанынан чыгарышкан эмес. Улак телүү жөрөлгөсү, кыргыз малчыларында адаттагыдай эле ыбыр-шыбыр айтылган, тилек тилөөлөр менен коштолгон.

Мисалы:

Башы жакшы эчким.

Багып калат баласын,

Көзү жакшы эчким.

Көрүп калат баласын!

Чучуу, чучуу!

**Кара аксак** – өтө тез ырбоочу оору, анда туяктын арткы бөлүгү, алгач туяктардын ортосундагы жылчыктын териси жабыркайт да, андан кийин терең жара пайда болот, туякта жаракалар пайда болот. Бул илдеттин козгоочусу болгон оору айыккан жана дарыланган койлордун туяктарында 3-5 жыл аралыгында сакталат. Соо малдарга оорулуулардан кык, суу, тоют аркылуу жугат. Алгач оору туяктардын ортосундагы жылчыктын кызаруусу менен башталат, жаракат

алган терини бозомтук ириң каптайт. Ооруган мал аксай баштайт. Улам күчөп, мал бутун жерге коё албай калат, орулуу бутун көтөрүп, үч буттап басып калат. Оору туяктын капталынын ички бөлүгүнө өтүп, таманына жеткен учурда, туяк чирип жана түшө баштаганы байкалат. Мындай эчкилер ордунан тура албай, оттобой, тез арыктай баштайт. Эгерде муундардын тарамыштарын дарылоо аракеттерин өз убагында жүргүзбөсө, сөөктөр жансыз боло баштайт. Айыкпас ооруга айлануу менен туяк майтайып, кеби бузула баштайт.

Оорунун баштапкы белгилери пайда боло баштаганда туяктын оору жуккан бөлүгүн кесип, жараланган жерди тазалоо керек. Мындан кийин эчкинин майына малынган кебезди туяктын тазаланган жерине коюп, бекем таңуу керек. Кайталап таңууну ар бир 3-4 күндө жүргүзүшөт. Илдет күчөп кетсе, туяктын ооруган жерин кайнатылган сүт менен күнүнө эки жолудан жуушат жана мата менен таңып коюшат.

- Туяктардын ортосунда майланышкан ириң болот, аны алып салуу керек.

- Уу коргошундун тамырынын (20 жаштагы адамдын чыпалагынын тырмагынын теңин) 10 даанасын кайнатып, алынган аралашманы муздатып, аны менен ооруган туякты күнүнө 1 жолудан 4-5 күнгө чейин жууп туруу зарыл.

- Эгерде туяк чирип калса, чириген бөлүгүн кесип салып, тазалашат, андан кийин дайыма туз менен жууп турушат.

- Эгерде ооруган туякты ириң басса, териден байпак жасашат, ага сүзмө салышат да, кийгизип таңып коюшат. 2-3 күн аралыгында шишик тарап кетет. Жара катып калбашы үчүн убак-убагы менен сүзмөнү жаңыртып турушат. Тери байпакты ооруган туяк курттап кетпешин жана ал жерге тийбешин үчүн кийгизишет. Сүзмөнү айран менен алмаштырууга болот.

- Агарганга чейин куурулган көк ташты муздатып, майга же каймакка аралаштырып үч күн аралыгында ачытышат. Алынган аралашманы жара болгон жерлерге сүйкөшөт.

- Алдын алуу иретинде малдарды таштуу жана топурагы катуу болгон күңгөй беттерде жайышат.

**Чакалай** – малдын терисине залал келтирген жугуштуу оору. Илдет көбүнчө эки жашка чейинки музоолордо, эки жаштагы ургаачы жана эркек козуларда кездешет. Чакалай жылдын бардык мезгилинде, көбүнчөсү күзүндө жана кышында кездешет. Жазында оорулуу малдын саны азаят. Бул оорунун козгоочу болуп козу карын сымал микроорганизмдер эсептелишет, алар курчап турган чөйрөнүн таасирине туруктуу, өзүнүн козгоочу касиетин жоготпой жүндө 6-8 жыл, мал кармалчу сарайларда 18 ай, кыкта бир жыл бою сакталышат. Оорунун козгоочулары болуп ооруган, ооруп айыккан же болбосо ооруну тымызын алып

жүрүүчү малдар эсептелинет.

Чакалай малдын башын, өзгөчө көздөрүнүн тегерегин, мойнун, төшүнүн капталдарын жана куйругунун түп жагын жаралантат. Жүндөрү үрпөйүп, өңү өчөт. Териси калдайып кургайт, карты жарылган жерлеринен ириң аралашкан кан чыгат. Жүнү түшкөн жерлериндеги кургап бүткөн карттары негизинен тегерек формада болуп, өңү бозомтук тартып турат.

Дарылоо үчүн *бүркөкчү коңузду* майдалап, өсүмдүк же малдын майына аралаштырышат. Алынган майды жараланган жерге шыбайт. Мындан сырткары, жараланган жерге чалкан менен таажы гүлдүн тундурмаларынын аралашмасын сүйкөйт. Бул чөптөрдүн аралашма ширесинен 3-4 кашыкты ачкарын күнүгө бир маал беришет.

- Уу коргошундун суюк тундурмасын сүйкөп дагы айыктырууга болот.

- Кан чыкканча сүртүп, андан кийин ысык сууга эритилген туз менен жуушат.

- Жазында оорулуу малды үзгүлтүксүз жаанга коюп коюшат. Элде «ооруну жаан жууп кетти» деп коюшат.

**Ак чычкак** – малдын төлүндөгү өтө тез жугуучу ылаң, көбүнчө жаш улактарда кездешет. Ооруган жаш улактар энесин эмүүгө дарманы келбей калышат. Дарттуу төл тишин кычыратат, тамыры араң эле согуп, оозу көбүктөнүп, мурдунан илээшкек суюктук куюлат. Мойнун бир жакка кыйшайтып, буттарын араң ары-бери серпкилейт, ичи көбөт. 4-12 саат өтүп, чычкактай баштайт. Заңы кан аралаш, агыш түстө болот. Ошондуктан кыргыздар бул ооруну ак чычкак деп аташат.

Ак чычкакты алдын ала даярдалган, күз айларындагы кызыл куурайдын уругун кайнатып оорулуу улактарга күнүгө эки маал беришкен. Тегерек жалбырактуу уу коргошундун кургатылган тамырынын бир бутагынан тырмактын агындай жетиштүү, аны бир кашык сууга эзип,

күнүгө бир жолудан үч күн бою берүү керек.

**Ичеги-карындын курттары** – мал ооруларынын бири. Бирок бул оору эчкиде дээрлик кездешпейт, анткени эчки ачуу шыбак, эрмен жана бадал өсүмдүктөрүнүн кабыктары менен тамактанып, ичеги-карын ооруларына чалдыгышпайт.

**Көкмээ** – малдын мээ курту болуп эсептелинген дарт, алар баштын мээсинин жанынан орун алышат. Бул оору менен кой-эчкилер, уй, кээ бир учурда жылкы да ооруйт. Көк мээ менен көбүнчө 1-1,5 жаштагы мал ооруйт. Мителердин бөтөнчөлүктөрүнө жараша эчкилерден дарттын төмөндөгү эки баскычын белгилеп кетүүгө болот: Оору адеп башталганда, дарттуу малдын шайы ооп, жем-чөп жебей, башка малдан артта калат. Кээде тарамыштары түйүлүп, өзүнөн өзү үркөт. Сырттан караганда мал соо сыяктуу көрүнөт, бул 2-3 ай аралыгына созулат. Буудайды же талканды миздаганча басышат. Бул аткарылчу ишти 6 күн бою күнүнө бир жолудан жүргүзүшөт. Оору өтүшүп кеткенде малдын жалпы абалы начарлайт. Мезгилинде эч бир өзгөрүүлөр байкалбайт. Дарттуу мал жем-чөптү сейрек жейт, башын салаңдатып же бир нерсеге башын такап туруп калат, тез арыктайт, түз баса албай, бир жагына тегеренип, артка кетет. Акыры мал өлүмгө учурайт.

**Адабияттар:**

1. Абрамзон С.М. Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи -Фрунзе, 1990
2. Абрамзон С.М. Кыргыз жана Кыргызстандын тарыхы боюнча тандалма эмгектер. –Б., 1999
3. [АТМ. №3. 2009:5]
4. [АТМ. №3. 2010:7]
5. [АТД. №4. 2012:16]

**Рецензент: к.ф.н., доцент Иманалиев С.С.**